

ՆԱԻՐԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ ԳԻ

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆՆ ՈՒ ՆՐԱ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ԱՐՇԱԿ ՉՈՂԱՆՅԱՆԻ ՀԱՅԱՅՔՈՎ՝

«Ապրել եւ մեռնել հայրենիքի համար – անախնդիրը, որ իբրեւ նպատակ, եւ ընտրել եմ ինձ համար իմ մանկութեան օրերից»

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆ:

Արշակ Չոպանյանի հոգեւորականները՝ գրված Խ. Արովյանի անհետացման 50-րդ տարելիցի եւ ծննդյան 100-ամյակի առիթներով¹, ունենալով ուշագրավ կառուցվածք ու քննադատական բազմաճյուղ բովանդակություն, դարձել են սույն հոգեւորական գիտահետազոտական հիմքը: Հոգեւորական քննվում են Չոպանյան գրականագետ-հետազոտողի հայեցակարգի կարեւորագույն դրույթները՝ հայ նոր գրականությունը սկզբնավորող Արովյանի կենսագրությունը որոշակի սկզբունքներով շարադրելու, նրա հայտնի եւ անհայտ ստեղծագործությունների վերլուծության հիմնական ուղիները տարրորոշելու նշանակությունը: Արովյանին նվիրված երկու հոգեւորականները՝ գրված մեկը մյուսից ութ տարի անց, Չոպանյանը հիմնականում կառուցել է կենսագրական եւ պատմահամեմատական մեթոդներով:

Արովյանի կենսագրությունը ժամանակագրորեն առաջին ուսումնասիրության մեջ Չոպանյանը բավական հանգամանալից է շարադրել՝ զուգահեռներ անցկացնելով Գր. Նարեկացու եւ եւրոպական մի շարք ստեղծագործողների միջեւ, ընդգծելով նրա անուրանալի դերը հայ գրականության, մշակույթի զարգացման, լեզվի աշխարհականացման, ուսուցչական ու մանկավարժական նոր որակներ բերելու, ազգաշահ ու աստվածահավատ մտածողության առումներով: Հոգեւորական ներկայացվում, ուսումնասիրվում, համադրվում եւ վերլուծվում են Չոպանյանի՝ «Վերք Հայաստանի» վեպը քննող հայեցակետերը՝ առնչված Աղասու կերպարին, պայքարող կամ

¹ Ստացվել է՝ 12.03.2024, գրախոսվել է՝ 20.03.2024:

էլ. հասցե՝ nairamelsiki@gmail.com:

² Ա. ՉՈՂԱՆՅԱՆ, Խաչատուր Աբովյան, «Անահիտ», Փարիզ, 1898, թիւ 2, էջ 50–62, Ա. ՉՈՂԱՆՅԱՆ, Աբովյանի հարկումներն առթիւ, «Անահիտ», Փարիզ, 1906, թիւ 1–2, էջ 1–12:

համակերպվող հայի տեսակին, քաղաքական ուղղվածությունը՝ հայ ազգի փրկությունը որոնելու, ռուսական կառավարության հետ հարաբերությունների սերտացման ու նրա օգնությանն ապավինելու ճանապարհին: Չոպանյանի երկրորդ հոգվածում Աբովյանի՝ քննության առարկա դարձած գրական ստեղծագործությունները շատ ավելի հպանցիկ են վերլուծված, միաժամանակ հետահայաց կերպով ընդգծված են «Վերք Հայաստանի» վեպի թերությունները՝ որոշակի ենթակայական լույսի ներքո:

* * *

Արշակ Չոպանյանի գրաքննադատության հայեցակարգում կան կարեւոր, էական բաղադրիչներ, որոնցով հյուսվել են նրա գրական վաստակի բազում գործեր՝ բանաստեղծությունից մինչեւ գրական քննադատություն: Մեծանուն մտավորականի քննաբանական հոգվածների ու ուսումնասիրությունների առանցքը պատվում է նախեւառաջ ազգային հայեցակարգի, ազգային որակների բարձրացմանն ուղղված հարցերի շուրջ: Պատմահամեմատական ու կենսագրական մեթոդների կիրառությունը եւ բանաստեղծական դիտանկյունով քննաբանությունը, խոսքի համոզականության համար ընդարձակ հատվածների մեջբերումները առանձնացնում են Չոպանյանի ձեռագիրը նաեւ աբովյանագիտության ոլորտում: Լինելով ժամանակի գրապատմական մշակույթի առաջամարտիկներից մեկը՝ նա գերազանցապես ծանոթ էր այլոց ուսումնասիրություններին ու կարծիքներին եւ բաղդատում, մերժում կամ հաստատում էր գրանք՝ համադրելով իրենը, որ շատ ավելի ծանրակշիռ էր եւ հաճախ հիմնային փաստարկումներով: Այս եղանակով իր երկու հոգվածներում գրականագետը ներկայացնում է Աբովյանի կենսագրության ու ստեղծագործության ընդհանուր բնութագիրը՝ կառուցելով իր քննաբանությունը նամակների եւ ժամանակակիցների հուշերի հենքի վրա ու շաղկապելով կենսագրական կարեւոր փաստերին: Առաջին հոգվածում Չոպանյանի ուսումնասիրության համար կարեւորված են՝

- Աբովյանի դերը հայ ժողովրդի կյանքում ու մշակույթի ասպարեզում,
- հավատի դերն Աբովյանի կյանքում,
- հայրենասիրությունը, հայ ցեղի եւ երկրի ճանաչեցումն աշխարհին,
- ուսուցչությունը, հողի եւ բնության հանդեպ գործավալից վերաբերմունքը, այգեգործությունը՝ իբրեւ հայրենաշինության ճանապարհ,

• անհետացման վարկածը:

Չոպանյանի համար անվերապա՝ հիացմունքի առարկա են Աբովյանը, նրա մարդկային կերպարն ու գործունեությունը, առհասարակ նրա բացառիկ դերակատարությունն ազգային պատմության մեջ: «Չոպանյանը մի ներքին ջերմությամբ է ընկալել գրողի դրաման, ըմբռնել նրա գրողական ու անհատական սխրանքը»³: Նա գտնում է, որ ազգերն ուղիղ համեմատական են մտքի մարդկանց, որ անգամ հողը պաշտպանող հերոսները եւ նրանց ուղին կանխորոշում է ազգի իրական մտավորականությունը, ինչ նա կոչում է «ազգի հոգու ձայն»: Աբովյանի ժողովրդական դերը, ըստ Չոպանյանի, զատորոշվում է նրա փոքր ու մեծ հայրենիքներով՝ Քանաքեռով եւ ողջ Հայաստանով: «Աբովեան ժողովրդին ձայնը եղաւ. ուզեց լոյսը տանիլ խոնարհ խաւերուն մէջ, որոնք հեռու մնացած էին բարձր գրականութենէն.... Աբովեան ժողովրդին, ամբողջ ժողովրդին խօսեցաւ, ժողովրդին լեզուովը, ժողովրդին վրայ»⁴: Բայցեւայնպէս Աբովյանի հեղափոխիչ դերը քննադատը ինքնաբերական չի դիտարկում: Մխիթարյան միաբանությունը նա հայում է որպէս հայ ժողովրդի մշակույթի սնուցող աղբյուր, եւ Մխիթարյանների գործունեությունից է Չոպանյանը բխեցնում Աբովյանի՝ որպէս գրական առաջամարտիկի սկզբնավորումը, ազգի նվիրյալ եւ գրականության մարդ լինելը⁵: «Մխիթարի կենսագրութիւնը կարգալով է, որ հրայրքն ունեցած է մարդ մը, գործիչ մը ըլլալու. մինչեւ անգամ փափաքած է Վենետիկ երթալ եւ միաբանութեան մէջ մտնել»⁶: Չոպանյանն Աբովյանի անհատականության մեջ ընդգծում է մի կարեւոր հանգամանք, ինչը հաճախ զանց է առնվել կամ սակավ ուշադրության արժանացել մյուս ուսումնասիրողների հոգվածներում. դա Աբովյանի՝ Աստծու հանդեպ ամուր հավատն էր, որ նրան ուղեկցում էր ողջ կյանքում ու դրդում հոգեւորական դառնալու երազանքի իրագործման անընդհատական փորձերի⁷: Իր երկու հոգվածում էլ կարեւորելով Աբովյանի բացառիկ հավատն Աստծու հանդեպ՝ Չոպանյանը դա դիտարկում է նրա անձնական կյանքի

³ Վ. Ա. ԱՎԳՅԱՆ, *Աբովյանը անցյալի եւ պատմական հեռանկարի ուղիներում*, «Նոր-Դար», 2003, թիվ 2, նոյեմբեր, էջ 44:

⁴ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, *Դէմքեր, Փարիզ, 1924*, էջ 62:

⁵ Անդ:

⁶ Անդ:

⁷ Այդ երազանքն անկատար է մնում. Թուրքիայից Երեւան եկած քահանայի հետ սկզբում Պոլիս, հետո Վենետիկ մեկնելու որոշումը չեղարկվում է չնչին դիպվածով. հագուստը դերձակը չի հասցնում կարել (տես Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, *Դէմքեր, 1924*, էջ 62):

մանրամասների եւ գրականության մեջ, ինչի հաստատումը գտնում ենք նաեւ Աբովյանին ճանաչած անձանց հուշերում⁸։ Հոգեւորական դառնալու նրա ձգտումները խոր հարգանքով է շեշտում գրաքննադատը. «Աբովեան կը բաղձար եկեղեցական ասպարէզին նուիրել ինքզինքը, Մխիթարին պէս՝ որ իր իտեալն էր, կամ Ներսէս Աշտարակեցիին պէս՝ որուն ժամանակակիցն ու հիացողն էր»⁹։ Հավատի կարեւորումն Աբովյանի համար չի խամրում տարիների ընթացքում, ընդհակառակը՝ հոգեւորական դառնալու՝ Եկեղեցու մերժումները հետո ավելի էին խորացնելու նրա կյանքի ողբերգականությունը, ինչին անհետացման վարկածի շրջանակներում կրկին ուշադրության է առնում քննադատը։

Աբովյանին ու նրա ժառանգությունը կենսագրական մեթոդով քննաբանելու նշանակությունը Չոպանյանը կարեւորում է այն հանգամանքով, որ Աբովյանն այն քչերից մեկն էր, որոնց դարակազմիկ նշանակությունը, որոնց ստեղծագործությունների ծնունդը պայմանավորված են ամենից առաջ նրանց ազնիվ, պարկեշտ բնավորությամբ եւ, իհարկե, հայրենանվեր ու ազգաշահ գործունեությամբ։

Այս առումով բավական հանգամանալից է շարադրված Աբովյանի կենսագրականը¹⁰ առաջին հոդվածում։ Չոպանյանն անդրադառնում է կենսագրության կարեւոր հատվածներին՝ մանկություն, ներսիսյան դպրոց, ռուսահայոց ազդեցություն, հայերի կոտորածներ, Ֆրիդրիխ Պարրոտի հետ հանդիպում, գերմանական միջավայրի տարիներ եւ այլն։ Ներկայացնելով այս ամենը՝ հոդվածագիրը յուրաքանչյուր հանգամանքում հատուկ ուշադրությամբ շեշտում է Աբովյանի անսահման հայրեն-

⁸ Ֆ. Պարրոտի հուշերում պահպանվել է սույնը հաստատող, առաջին հայացքից աչքի չընկնող երեք դեպքի մասին հիշատակում։ Մի դրվագում Աբովյանը, պահքի մեջ լինելով, միայն թեյ է խմում՝ Պարրոտի ուտելիքներից չօգտվելու համար։ Երկրորդ հատվածում Պարրոտը պատմում է, որ Արարատի գագաթին հանկարծ կորցնում է Աբովյանին, բայց հետո շրջվելով՝ տեսնում է նրան ավելի հեռվում՝ խաչը տնկելու համար սառույցը փորելիս մի այնպիսի տեղում, որ տեսանելի լինի ներքեւի հարթության վրա կանգնածի եւ ցածրագիր գլուղում գտնվողի համար։ Այնուհետեւ Աբովյանին տեսնում ենք էջմիածնի միաբաններին Արարատի գագաթից բերված սառույցից՝ որպես սուրբ վայրի ջուր բաժանելիս (տե՛ս Ժամանակակիցները հաշատուր Աբովյանի մասին, Երեւան, 1941, էջ 14–15)։

⁹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Դէմքեր, 1924, էջ 63։

Անդ։

¹⁰ Չոպանյանը երբեմն գրեթե բառացի մեջբերումներ է անում է Աբովյանի կենսագիրներից հատվածներ, առանձին նախադասություններ՝ այլ աղբիթով տալով նրանց անունները՝ նպատակ ունենալով կենսագրական փաստեր հավաքելը, համադրելը եւ այն համապարփակ ներկայացնելը։

նասիրությունը եւ համարում, որ Աբովյանի՝ հայրենիքի հանդեպ սերն ու ցավը, թշնամու դեմ ատելությունը ձեւավորվել են մանկությունից, եւ հետագայում այդ սիրո շնորհիվ է նա ընտրում Աղասուն՝ որպես իր գրքի հերոսի:

Ըստ Չոպանյանի՝ Աբովյանի կենսագրության՝ Դորպատում վերափոխվելու բեկումնային կետն ուսումնառության շորրորդ տարում ժուկովսկու հետ հանդիպումն է. այդ ժամանակից նա փութաջանորեն սկսում է թարգմանություններ անել, երաժշտությամբ է զբաղվում, անգամ խոհարարությամբ, որ պիտանի մարդ լինի ազգի համար: Միեւնույն ժամանակ Աբովյանի հիացումն ու պաշտամունքի հասնող սերը Գերմանիայի ու գերմանացու հանդեպ Չոպանյանն ընդունում է կանխակալորեն: Աբովյանի կենսագրության այդ կողմին անդրադառնալիս Աբովյանի՝ Գերմանիայի մեծարմանը նա հակադրում է իր ժամանակի Գերմանիայի վարած քաղաքականությունը՝ գտնելով, որ այդ երկրի թողտվությամբ նաեւ եղավ հայերի կոտորածը:

Հայրենիք վերադարձած եւ որպես օտար ընդունված Աբովյանի՝ մերժված լինելու ցավը փոխանցվում է ժամանակի միջով նաեւ հայրենատեր սերունդներին: Հայ ազգին տարբեր առիթներով, մինչեւ կյանքի վերջ մշտապես սկզբունքորեն բարձր գնահատող Չոպանյանը միաժամանակ որպես պատճառ նույն ժողովրդի կողմից Աբովյանին՝ որպես յուրայինի այլեւս չընդունելու համար նշում է հասարակության կրթության պակասը: Նա ճշմարտացիորեն մատնանշում է ազգի զարգացման «դանդաղութիւնը, թանձրութիւնը, խաւարամոլութիւնը»¹¹, ինչի հետեւանքով զարգացած ու կրթված մարդն օտարվում է չկրթված ու քաղքենի հասարակության մեջ: Պատահական չէ, որ այս համարումը սերտորեն ածանցվում է Աբովյանի՝ որպես լուսավորիչ-բարեփոխիչ ուսուցչի կարեւոր առաքելությունից: Ընդհանրապես, Աբովյանի կենսագրության եւ հասարարական-մշակութային հայրենանվեր գործունեության մեջ քննադատն առանցքային առումով կարեւորում է երկու բան՝ ուսուցչությունը եւ Եւրոպային հայ ցեղի ու երկրի ճանաչեցումը: Երկրորդը Չոպանյանի մշակութային-հասարակական գործունեության ելակետն է, նրա՝ տասնամյակներ շարունակ իրագործվող ազգային նպատակը, որի համար նա իրավամբ կոչվում է «հայ մշակույթի դեսպանը Եւրոպայում»: Հենց այդ հայեցակետով էլ Չո-

¹¹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Դէմքեր, 1924, էջ 66:

պանյանն Աբովյանին՝ որպես ուսուցչի, շափազանց բարձր է գնահատում, մեծ պատասխանատվությամբ ու արդարացիորեն նրան համարում «մանկավարժութեան առաջին մեծ վերանորոգիչը ամբողջ Կովկասին մէջ»¹²՝ իր կարծիքը հրնթացս աղերսելով կենսագիրների խոսքերին եւ նամակներից քաղված փաստերին։ Աբովյանի մանկավարժական ուշագրավ կարողությունների մասին իր դատողությունները Չոպանյանը համադրում է Մ. Վագների, Ֆ. Պարրոտի, Պ. Տեր-Կարապետյանի հուշագրություններին՝ երբեմն անմիջականորեն շանվանելով սկզբնաղբյուրները¹³։ Տասնամյակների իր գրաքննադատության մեջ Չոպանյանն անխախտ է պահում իր համոզմունքն առ այն, որ յուրաքանչյուր անվանի հայի դիմանկարում, նրա մշակութային-հասարակական գործունեության, գրական ստեղծագործության կարեւորության ելակետը հայրենասիրությունն է՝ իր տարբեր դրսևորումներով, լինի նա զինվոր թե մտավորական, հոգեւորական թե պետական գործիչ։

Աբովյանի ուսուցչությունը խարսխված է նրա անսահման հայրենասիրության վրա, գտնում է նա, եւ որպես ապացույց՝ Պ. Տեր-Կարապետյանի հուշագրությունից վկայվում է Աբովյանի սաներին վերաբերող օրվա նկարագրությունը, երբ ուսուցիչը նրանց զբոսանքի էր տանում, կարգադրում, հորդորում ուսումնասիրել միջատներն ու բույսերը, փոքրիկ շիվեր բերել ու դպրոցի շրջակայքում հիմնել լայնարձակ այգի¹⁴։ Քանաքեռում պտղատու այգի ունեցող եւ հողի հարգն իմացող, Եւրոպայի երկրագործությունը տեսած Աբովյանը այգեգործության ու հողագործության մասին գիտելիքները եւս ի նպաստ էր դնում հայրենիքի շենացմանը։ Չոպանյանի ուշադիր աչքը նրան դիտարկում է որպես առաջամարտիկ այս հարցում. հետո միայն Միքայել Նալբանդյանը պիտի գրեր իր նշանավոր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» երկը։ Իր հուշերում Ֆ. Բոդենշտեդտը եւս փաստում է¹⁵ Աբովյանի հողասիրության մասին. վերջին նամակում Աբովյանը նրան գրում է, որ զգված քաղաքից ու նրա մարդկանց բանասարկություններից՝ ցանկանում էր առանձնանալ գյուղում, իր պապերի

¹² Անդ, էջ 70։

¹³ Տե՛ս Ժամանակակիցները խաչատուր Աբովյանի մասին, Երեւան, 1941։

¹⁴ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Դէմքեր, էջ 69։ Պ. Պոռչյանի հուշերից պարզ է դառնում, թե Աբովյանը՝ իբրեւ ուսուցիչ, որքան է կարեւորել անգամ ֆիզիկական պատրաստվածությունը (տե՛ս Ժամանակակիցները խաչատուր Աբովյանի մասին, 1941, էջ 69)։

¹⁵ Ժամանակակիցները խաչատուր Աբովյանի մասին, 1941, էջ 29։

պես երկրագործությամբ զբաղվել: Անշուշտ, այդ ցանկությունը վատ սոցիալական պայմանների եւ գրող-ուսուցչի հանդեպ անհանդուրժողականության հետեւանք էր նաեւ:

Աբովյանի կենսագրության մուկ կետին՝ անհետացմանն անդրադառնալիս Չոպանյանը, հավատարիմ իր անխախտ սկզբունքներին, այս հարցում եւս դրսևորում է ազգանպաստ հետեւողականություն: Ընդունելով նրա ինքնասպանության վարկածը՝ այն բացատրում է ազգի ու մտավորականի միջեւ խոր հակասության պատճառով առաջացած մեղամաղձությամբ եւ հոգեկան մեծ խռովքով, ինչն առավել խորացել էր Ներսես Առաքելեցու կողմից վանական դառնալու ցանկության կրկին մերժումից (Առաքելեցին կամայական մերժում չի տալիս. բարձր գնահատելով Աբովյանի ուսուցչական գործունեությունը՝ համարում է, որ նա այդպես ավելի օգտակար կլինի ազգին. — Ն. Բ.): Անհետացման մյուս վարկածներն արժանի չեն քննվելու եւ շրջանառվելու, գտնում է քննադատը, քանի որ Աբովյանն այն մեծագույն անհատն է, որ հանուն հավատի ու Աստծու, հանուն ազգին ծառայելու՝ պատրաստ է թողնելու անգամ ընտանիքը: Չոպանյանը, ըստ էության, անհետացման հարցում համակարծիք է Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդտի հետ, որը նույնպես վկայում է Աբովյանի՝ այդ շրջանի թշվառ վիճակի մասին. «Հավանորեն նա ինքն իրեն սպանել է, որովհետեւ հենց այն ժամանակը, երբ ես նրա հետ ծանոթացա, խիստ թշվառ եւ անհույս դրության մեջ էր նա — մի կողմից՝ ապրուստի հոգսերի պատճառով եւ մյուս կողմից՝ իր անձնվեր գործունեության չնչին գնահատության պատճառով»¹⁶:

«Վերհ Հայաստանի» վեպի առանձնահատկությունները: Չոպանյանի գրաքննադատության մեջ Աբովյանն առաջիններից էր, որի գնահատմանն ու ստեղծագործությունների ուսումնասիրմանը նա վերաբերվեց համակողմանիորեն: «Այդ հրաշակերտը՝ «Վերք Հայաստանին», Չոպանյանի գրչի տակ տարրալուծվում, ապա նորից սինթեզվում է գրադատական մեծ վարպետությամբ»¹⁷, — գրում է Կ. Դալլաքյանը: Չոպանյանի քննադատության առանձնահատկություններից թերեւս աչքի զարնողը նրա բանաստեղծական խառնվածքին բնորոշ արտահայտչաձևերն են ու համեմատությունները: Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը նա անվա-

¹⁶ Անդ, էջ 28–29:

¹⁷ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Երկեր, 198, էջ 15:

նում է գյուղական միջավայրի ձգտող ժողովրդական դյուցազներգություն եւ նրան համարժեք դիտարկում Նարեկացու «Մատյան ողբերգության» երկը՝ ենթակայորեն հաշվի առնելով «ողջ» արմատը: Ուշագրավ նախադասություն է գրում քննադատը. «Երկուքն ալ յիմարութեան մօտեցող յուզման մը մէջ գրած են»¹⁸: Հատկապես եթե նկատի առնենք Չոպանյանի «Գրիգոր Նարեկացի» ուսումնասիրությունը¹⁹, որում անվերապահ հիացումով Նարեկացուն համարում է հանճար ու հայ գրականության գագաթը, կարծում ենք՝ քննադատը նկատի ունի ներշնչանքի վերգիտական, խորհրդավոր պահը, քանի որ հաջորդ տողերում Նարեկացու համար Աստծուն հանդիպելը եւ Աբովյանի դիմաց հրեշտակ դարձած կանգնած Հայաստանը նա հավասարազոր է դիտարկում²⁰, ինչը ոչ թե սրբապղծություն պիտի դիտարկել, այլ հափշտակություն, վերերկրային կատարելության խորհրդանշանների համեմատություն: Նույն կերպ բանաստեղծորեն են ներկայացված երկու մեծագույն մտածողների ոճերը: Աբովյանի ոճը ազգային հայեցակետերի դիտանկյունից նա համարժեք է դասում Նարեկացու ոճին, քննադատն այն կոչում է մրրիկ, որի մեջ միացած են բնության տարբեր երեւույթներ²¹, բայց «երկուքն ալ իրենց ցեղին զգայնութեան բարձրագոյն արտայայտութիւնը կը ներկայացնեն, եւ այդ արտակարգ խտացման զօրութեամբը՝ մարդկութեան մեծ երգողներուն կարգը կրնան մտնել»²²:

Այնինչ երկրորդ հոդվածում արդեն Չոպանյանի անվերապահ հիացումն Աբովյանի վեպի հանդեպ նահանջում է. այստեղ նա անդրադառնում է «Վերք Հայաստանի» վեպի թերություններին, որոնք մասամբ ուղեկցված է ներկայացնում, համարում, որ դրանք շատ են, վեպը «զուրկ է ձեւի միութենե, մերթ վեպ է, մերթ պատմական քրոնիկ, մերթ խրատաբանական քարոզ, մերթ նույնիսկ գրականութենե դուրս կելլե, նամակի, հուշագրի երեւոյթ մը կառնէ»²³: Թերությունների շարքում նշվում են երկարաբանությունները, կրկնաբանությունները, ողբերի անվերջանալիությունը,

¹⁸ Անդ, էջ 393:

¹⁹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Գրիգոր Նարեկացի, «Ծաղիկ», Կ. Պոլիս, 1895, թիւ 4, էջ 129–135, թիւ 5, էջ 170–189:

²⁰ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Երկեր, Երեւան, 1988, էջ 393:

²¹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Դէմքեր, էջ 73:

²² Անդ, էջ 73:

²³ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Աբովյանի հարիւրամեակին առթիւ, «Անահիտ», 1906, թիւ 1–2, էջ 7:

երբեմն պատումի հատվածների առկախությունը եւ այլն: Բայցեւայնպես, մատնանշելով թերութիւնների գոյությունը Չոպանյանը համարում է վեպի «կարգ մը կտորներ այնքան հզօր, այնքան ջղուտ, այնքան ինքնատիպ ու ցեղադրող»²⁴, որ որեւէ գրականության մեջ քիչ կգտնվեն:

Չոպանյանի գրականագիտական քննության մեկ այլ բնորոշ կողմը ընդարձակ մեջբերումներ անելն է, ինչը երբեմն նվազեցնում է ուսումնասիրվող հեղինակի կամ մշակութային գործչի, ստեղծագործության կամ հերոսի բուն վերլուծության արժեքը: Օրինակ՝ Աղասու կերպարը հոգվածում չի վերլուծվում կամ քննվում. այն վեպի դիպաշարի նկարագրությանը զուգահեռ ներկայացվում է իր բնավորության հիմնային գծերով եւ քաջագործություններով, ընկերների, ընտանիքի ու կնոջ, ազգի հանդեպ մտահոգությունների դիտանկյունով: Այդուհանդերձ՝ գրական հերոսի ճիշտ ընտրության կարեւորության մեջ ընդգծվում են բնորոշ հանգամանքներ՝ Աբովյանի արդարամտությունն ու գրական անկեղծությունը: Աղասու կերպարն ուներ բնօրինակ, եւ Չոպանյանը նշում է, որ «Աղասին անձամբ պատմած էր անոր իր կեանքն ու արկածները եւ ցոյց տուած էր իր ոսկորները, որոնք կոխներու մէջ կտրատած էին եւ զոր ծրարով կը պահէր»²⁵:

Ուշագրավ խնդիր է վերհանվում Չոպանյանի հոգվածներում. Աբովյանի հայրենասիրական ողբի պատճառաբանությունը քննադատն անմիջականորեն շաղկապում է հայ ազգի պատմության ցավալի անցքերին ու նրա քաղաքական բարդ ճակատագրին: Գրականագետի քննախույզ հայացքը նկատում ու առանձնացնում է Աբովյանի հայրենասիրական ողբի մեխը՝ «Վայ՛ էն ազգին, որ աշխարհքումս անտեր ա»:²⁶ Ահա ընդարձակվում են գրական վերլուծության սահմանները, ձեռք բերում քաղաքական բովանդակություն, տրվում է հայ-ռուսական հարաբերությունների իրական գնահատումը:

Քննադատը հակիրճ, բայց խորությամբ առաջադրում է «ուսի օրհնած ոտի» խոսույթի ողջ պատճառաբանությունը: Վեպը վերլուծելու ընթացքում նա հետադարձ հիշում է Աբովյանի կենսագրության սոսկալի դրվագները եւ ներկայացնում սահմուկեցուցիչ իրականությունը՝ հայ ժողովրդի հանդեպ պարսիկների դաժան ու անմարդկային վերաբերմունքի,

²⁴ Անդ, էջ 8:

²⁵ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Դէմքեր, 1924, էջ 63:

արյունալի կոտորածների համապատկերում, ուստի ռուսների շնորհիվ հրեշավոր կացությունից դուրս գալը նա փրկություն է համարում:

Այնինչ ութ տարի անց՝ 1906 թ. գրված երկրորդ հոդվածում արդեն Չոպանյանը փոքր-ինչ փոխում է դիրքորոշումն այս հարցի նկատմամբ՝ ձեռակերպումների մեջ երբեմն դրսևորելով ծայրահեղական մոտեցում: Վեպից որոշակի մեջբերումներ անելով՝ նա անթաքույց զայրույթով է խոսում Աբովյանի ընդգծված ռուսասիրության մասին եւ իրավամբ գտնում է, որ մահմեդականության լծից ազատվելը եւ ռուսների բերած փրկությունը առ ոչինչ կլինեին առանց Աղասու նման անձնագործ ու նվիրյալ անհատների: «Հայ ժողովուրդն ալ՝ իր խումբ մը քաջ զաւակներուն ճիգովը՝ եւ իր ամբողջութեան յանդուգն ռուսասիրութեամբը՝ մեծապէս օգնեց Ռուսին յաղթութեանը»²⁶:

Չոպանյանն անընդունելի է համարում «քաղաքական անկումներու բերած նվաստացումը»²⁷, որը աղճատում է հայի նկարագիրը՝ լինի նա սովորական մարդ թե հայտնի անձ: Անշուշտ եւրոպայում ապրող քննադատը որոշակի խնդիրներ ունի ամեն պահի կործանման շեմին կանգնած Հայաստանի գրողի իսկական ապրումները, լիարժեք հոգեբանությունը բացահայտելու առումով: Չոպանյանն ի մասնավորի կարծում է, որ Աբովյանի՝ «ծայրաստիճան» ռուսամոլությունը հետեւանք է հայի՝ խոր ենթագիտակցություն շերտերում թաքնված ստրկական հոգեբանության: Իր կոչած բառով՝ ստրկախտն ամենացայտուն դրսևորումն ունի հայոց մեջ²⁸, ինչը դարեր շարունակ օտարի լծի տակ լլկված ապրելու հետեւանքն է: Ուշագրավ է, որ շաբաթներ անց «Անահիտ» հանդեսի մի ամբողջ համար զբաղեցնող «Ռուսիա եւ Հայերը» ստվար հոդվածում, ի թիվս բազմաթիվ ու կնճռոտ քաղաքական հարցերի, Չոպանյանը թվացյալ հպանցիկ, բայց իրականում խորքային ձեռով արժեքավորում է Աբովյանի գրական վաստակը Ռուսաստանին՝ որպէս դաշնակցի գրավելու համար: «Պէտք է ջանանք, որ ռուս մամուլին մէջ հայանպաստ յօդուածներ յաճախ երեւան, որ մեր գրականութիւնն ու արուեստը ռուսական բարձր շրջանակներուն ծանօթացունին (ամօթ է, որ դեռ Աբովեանի գործերը՝ այնքան տեսակէտ-

²⁶ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Աբովեանի հարկւրամեակին առթիւ, «Անահիտ», 1906, թիւ 1–2, էջ 11:

²⁷ Անդ, էջ 12:

²⁸ Ուշագրավ է, որ Աբովյանի մասին այս յուրահատուկ եւ բացասական վերաբերմունքով աչք զարնող հատվածը հանված է Կ. Դալլաքյանի կազմած երկերի ժողովածուից (տե՛ս Ա. Չոպանյան, Երկեր, 1988, էջ 411):

ներով Ռուսաց համար շահեկան՝ ուսերէն թարգմանուած չըլլան)»²⁹։ Շարունակելով հայ ժողովրդի ենթագիտակցության ստրկախտի մասին խոսքը՝ Չոպանյանը գտնում է, որ այս հիվանդությունից ձերբազատվելու եւ լավագույն ապագայի հասնելու ճանապարհը հայ ժողովրդի եւրոպականացումն է։

Քննադատը, բայցեւայնպես, ամենեւին նկատի չունի լիիրավ ու կույր հավատարմագրումը եւրոպական արժեքներին. «Եթէ կ'ուզենք հետեւիլ եւրոպացւոց, հետեւինք այսպիսի եւրոպացիներու, որոնք ամենէն մեծերէն եղած են մեծ եւրոպացիներուն»³⁰,— գրում է Չոպանյանը վերոնշյալ հոդվածում։

Ըստ էության՝ եւրոպական փորձի՝ մշակութային հենարաններ ունենալու եւ համամարդկային արժեհամակարգ ստեղծող գործոններն են առաջնահերթորեն կարեւորվում. Չոպանյանը դա տեսնում էր Ֆրանսիայում, իսկ Աբովյանը՝ Գերմանիայում։ Այս առումով հոդվածագրի տողերում կերպարանք է ստանում Աբովյանի՝ «ռուսի թեւի տակին մի փոքր մուղայիթ կենալու» եւ հետագայում փրկության, վերհառնման ճամփան բռնելու տեսլականը։ Չնայած խիստ եւ մասամբ ենթակայական գնահատականին՝ հոդվածագիրը, Աբովյանի կենսագրական փաստերը դիտարկելով նրա աշխարհայացքային հայեցակարգում, եզրահանգում է, որ Աբովյանն այդ ճանապարհին էր եւ մատնացույց էր անում լուսավորչական այն ուղին, որով պիտի գնա հայ ժողովուրդը։ «Պահպանում եւ զարգացում հայ ցեղին, հայ լեզուին, հայ գրականութեան,— մուտքը հայ տարրին եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ, ահա ճամփան, զոր Աբովեան կը ցուցնէր»³¹։ Չոպանյանի իրավացիության հաստատումը գտանելի է Աբովյանի նամակներում։ 1835 թ. Վ. Ժուկովսկուն ուղղված նամակում լուսավորիչ Հայը գրում է. «Եւ երբ ես Եւրոպայում առաջին անգամ տեսա այդ արվեստներն իրենց իսկական լույսով եւ զգացի նրանց ներգործությունը նախ եւ առաջ՝ եւրոպացիների, եւ հետո էլ՝ ինձ վրա, ապա իմ առաջին եւ ամենագեղեցիկ ցանկությունն այն եղավ, որ ես աշխատեմ տարածել այդ արվեստներն իմ հայրենի երկրում եւս»³²։

²⁹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Ռուսիա եւ Հայերը, «Անահիտ», 1906, թիւ 3–5, էջ 83։

³⁰ Անդ, էջ 84։

³¹ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Երկեր, 1988, էջ 400։

³² <https://abovyanmuseum.am/գրական-ժառանգություն/նամակներ-խնդրագրեր/վ-ա-ժուկովսկուն-հունվարի-21/> (մուտք 25.02.2024)

Արեւմտահայ գրականությունն իրավամբ ավելի եւրոպականացված, բայց նվազ ազգային համարելով, քան արեւելյանը՝ Չոպանյանն այն ճոխացնելու եւ հայացնելու առումով կարեւորում է Աբովյանին, գտնում, որ այդպես նա պիտի դառնա հայ գրականության մեծագույն ներշնչանքը բոլոր ժամանակների համար: Շատ գեղեցիկ ու պատկերավոր համեմատություն է անում Չոպանյանը. ինչպես հղի կինն է նայում գեղեցիկին, որ զավակը գեղեցիկ ծնվի, այնպես էլ Աբովյանի պես «մեծ մարդոցը դեմքը պետք է միշտ ներկա ըլլա ազգի մը աչքին, որպեսզի նոր սերունդները, անոնց ճանաչումին տակ, ցեղին շնորհը անկորուստ պահեն»³³:

Երկրորդ հոգվածում Չոպանյանը, անդրադառնալով Տեր-Սարգսյանցի հրատարակած ժողովածուին, բարձր է գնահատում այն Աբովյանի գրական ժառանգությունը հանրությանը մատուցելու առումով, եւ կարեւորում Աբովյանի՝ որպես բանաստեղծի «քնարերգական հզօր թռիչք», Նարեկացու եւ Ալիշանի կողքին հավասար դիտարկում նրա բանաստեղծական արվեստը եւ մեծարանքով նրան համարում մեր Դանթեն՝ կրկին հաշվի առնելով Աբովյանի նորարարական տաղանդը: Այս հոգվածում հատկապես ընդգծելի են Աբովյանի ստեղծագործությունների չոպանյանական ուսումնասիրության մի քանի ենթախնդիրներ.

- «Ջանգի» ստեղծագործության առթիվ դիտարկումներն ու դիտողությունները, հատկապես բնության նկարագրությունների արժեւորումը,
- աշխարհաբարով եւ գրաբարով ստեղծագործությունների տարբերությունն ու աշխարհաբար լեզվի կարեւորության ընդգծումը,
- երգիծամբն Աբովյանի ստեղծագործություններում («հայկական երգիծաբանութեան հայրը»),
- հայ մանկագրության առաջին փուլը («Նաղարկութիւն մանկանց»):

Տեր-Սարգսյանցի կարծիքը («Ջանգին» նա համարում է Աբովյանի ստեղծագործության «թագն ու պսակը») ծայրահեղ կոչելով՝ Չոպանյանն առավելապես կարեւորում է «Ջանգին» Աբովյանի՝ բնության շքեղ տեսարաններ պատկերելու ձիրքով, լեզվական ավելի բարձր արտահայտությունը՝ «ուժեղ, կենսախայտ ու բնական»³⁴ աշխարհաբարով: Իհարկե, Աբովյանի դարափոխիկ գործը գրականության լեզվի աշխարհականացման

³³ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Երկեր, 1988, էջ 401:

³⁴ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Աբովյանի հարկումեակին առթիւ, «Անահիտ», 1906, 1–2, էջ 2:

առումով քննարկման չի գրվում, բայց քննադատն ընդգծում է աշխարհաբարով գրված ստեղծագործությունների գեղարվեստական մեծ արժեքը, կարծում, որ գրաբարով գրվածքներում որոշակի արհեստականություն կա, եւ ըստ նրա՝ դրանցում կորչում է Աբովյանի ոճը:

Թեպետ Չոպանյանը՝ որպես պատասխանատու ուսումնասիրող, համադրում, քննում է ուսումնասիրվող հարցի առնչությամբ այլ տեսություններ, այդուհանդերձ, նրա քննաբանության մեջ միշտ տարրորոշվում է նորն ու թարմը նկատելու, ազգային հատկանիշները համամարդկային հենքի վրա առանձնացնելու ներքնատեսությունը: Աբովյանի «պարզուկ, բայց սուր, նկարուն ու համեղ»³⁵ երգիծանքի մասին դատողությունների ու հիմնային եզրակացությունների շնորհիվ նրա երկրորդ հոդվածն առանձնանում է աբովյանագիտության մեջ որպես առաջին խոսք: Եթե անգամ այլ ուսումնասիրողներ նշել են երգիծանքի առկայությունն Աբովյանի գործերում, ապա Չոպանյանի պնդումը գիտական ձեւակերպումի հավակնում ունի. նա առաջինն էր, որ Աբովյանի ստեղծագործություններում շեշտադրեց երգիծանքը՝ համարելով, որ այդ առանձնահատկությունն ըստ արժանվոյն գնահատված չէ: «Աբովյանը հայ երգիծաբանության հայրն է», ինչպես «մտավոր գործունեության այնքան բազմաթիվ ճյուղերում մեջ ռահվիրա եղած է հայոց համար»³⁶: «Զավեշտականին մեծ զգացումը»³⁷ հստակ երեւան է գալիս «Նախաշավիղ»-ում, «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուի առաջաբանում, «Վերք»-ի մի քանի հատվածներում՝ հատկապես անգրագետ տերտերների, քեթխուղաների նկարագրություններում: Չոպանյանը դա փաստում է տեղին, բավական երկարաշունչ, բայց հիմնային, օրինակներով՝ հաստատելով իր կարծիքը, թե «հեղինակին հեզնական յատկութիւնը տիրականօրէն կը փայլի»³⁸ վեպում:

Չոպանյանի գրականագիտական ժառանգության մեջ ընդհանրապես կարեւորվում են ժողովրդական ակունքների մոտ կանգնած ստեղծագործությունների քննաբանումն ու վերլուծումը ձեւի եւ բովանդակության, կենդանի ու հյութեղ, ժողովրդական լեզվի դիտանկյուններից, եւ նրա սեղմ ու ամփոփ, բայց խորքային գնահատականներն այսօր էլ պահպանում են իրենց արդիականությունը: Այսպես՝ «Պարապ վախտի խաղալիք»

³⁵ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Երկեր, 1988, էջ 403:

³⁶ Անդ, էջ 407:

³⁷ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Աբովյանի հարիւրամեակին առթիւ, «Անահիտ», 1906, թիվ, 1–2, էջ 3:

³⁸ Անդ, էջ 3:

ժողովածուի մասին նա գրում է. «Բոլոր կտորներուն մէջ կը գտնուի խոր դիտողութիւն, կեանքի հարազատ ըմբռնողութիւն, տիպարներու կենդանի պատկերացում, եւ արտայայտելու սիրուն, կրակոտ, սրամիտ ձեւ մը, լեզու մը՝ ժողովրդական բարբառին ամբողջ կենսավառ հարստութիւններովը բեռնաւոր, տաղաչափութիւն մը՝ ոչ միշտ ներդաշնակ, բայց յաճախ աշխոյժ, թեթեւ, գողտրիկ»³⁹:

Հոգեվածի ընդհանուր համապատկերում դիտարկվում են նաեւ Աբովյանի՝ Տեր-Սարգսյանի հատորի մէջ տպագրված առանձին գործեր, որոնցից առավել «հրաշագեղը» Չոպանյանը համարում է Աբովյանի «Օվսաննա» նորավեպը: Եթէ հաշվի առնենք, որ հաջորդ տողերում նա գրում է «Վերք Հայաստանի» վեպի թերությունների մասին, ապա ըստ էության այս գործը կատարյալ համարելով՝ քննադատը, բանաստեղծական խառնվածքին հարիր վերապահումով, բարձր է դասում անգամ «Վերք Հայաստանի» վեպից՝ դիպաշարի բարձրարվեստ հյուսվածքի, ցայտուն գծերով օժտված տիպարների, սեղմ ու նկարագեղ ոճի առումով: Իսկ մանկագրության առաջին փորձը «Խաղարկութիւն մանկանց» ստեղծագործությունն է, հետեւաբար, իրավացիորեն նկատում է Չոպանյանը, մանկական գրականության ասպարեզում եւս Աբովյանը մեկնարկ տվողն էր՝ ճանապարհ հարթողը հետագա մանկագիրներին՝ հատկապէս Դ. Աղայանի համար:

Ընդհանուր առմամբ՝ Չոպանյանի գնահատականը բարձրագույն է՝ ձեւակերպված բանաստեղծական լիցքով. «հայ մտքի ազատագրումը պատրաստող» Աբովյանը «հայկական պանթեոնին մէջ պիտի կանգնի հավիտենապէս ու կենդանի՝ իբրեւ մեծագույն հիշատակարաններէն մին հայ հանճարի բարձրության եւ հայ սրտի գեղեցկության»⁴⁰:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Չոպանյանն առաջին գրականագետներից է, որ ժողովրդականության առումով ընդգծել է Աբովյանի կարեւոր դերը, նրա՝ որպէս եզակի անհատականության ազգային կերտվածքն ու օրինակելի ուսուցչի բացառիկությունը, ցույց է տվել նրա ստեղծագործական ոճի առանձնահատկությունները, գտել եւ մանրամասնել է Աբովյանի հայրենասիրական

³⁹ Անդ, էջ 3:

⁴⁰ Ա. ՉՈՊԱՆՅԱՆ, Երկեր, 1988, էջ 411:

ողբի պատճառահետեւանքային կապերը, ներկայացրել ուսու-հայկական հարաբերությունների համապատկերում Աբովյանի ստեղծագործությունների շահեկանությունն ի նպաստ հայրենիքի: Նա առաջինն է, որ ուշադրություն է դարձրել Աբովյանի՝ Աստծու հանդեպ բացառիկ հավատին եւ դրանից ածանցել նրա գործունեության ու տառապանքի շատ դրվագներ, ինչպես նաեւ շեշտադրել Աբովյանի երգիծանքն ու այն ուսումնասիրելու կարեւորությունը, հատկանշել հայ մանկագրական գործերի առաջնայնությունը հայ գրականության պատմության մեջ ու Աբովյանի՝ հայ մանկագրության ակունքներում լինելը: Եթե առաջին հոգվածը հատկանշվում է Աբովյանի հանդեպ անվերապահ գովասանքով, հիացմամբ եւ պաշտամունքով, ապա երկրորդը տարբերվում է առաջինից Աբովյանի ստեղծագործությունները, հատկապես «Վերք Հայաստանի» վեպի թերությունները մանրակրկիտ մատնանշելու, անգամ մերթընդմերթ անհիմն քննադատելու առումով:

Չոպանյանի այս հոգվածները, առանձնանալով ոչ գծային, ուշագրավ, երբեմն խորքային հայեցակետերով, աբովյանագիտության մեջ այսօր եւս պահպանում են իրենց արդիականությունը եւ մշտապես կարեւորվելու կարիք ունեն:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Չոպանյան, Աբովյան, ազգասիրություն, հավատ եւ հոգեւոր դաս, ուսուցչություն, հայրենասիրական ողբ, ռուսասիրություն, եւրոպականացում, լեզու եւ ոճ, երգիծանք:

РЕЗЮМЕ

Статьи Аршака Чопаняна, написанные к 50-летию со дня исчезновения Х. Абовяна и 100-летию со дня его рождения стали исследовательской основой данной статьи. В статье рассматриваются важнейшие мысли концепции Чопаняна-литературоведа-исследователя, в связи изложением с определенными принципами биографию Абовяна, основоположника новой армянской литера-

туры, и определением основных способов анализа его известных и неизвестных произведений.

В статье представлены, рассматриваются, сравниваются и анализируются точки зрения Чопаняна на роман «Рана Армении», связанные с характером Агаси, типом армян, который борется или подчиняется, истокам патриотического скорби, политическим направлением в контексте поиска спасения армянского народа, сближение отношений с российским правительством и опора на его помощь.

Эти статьи Чопаняна, отличающиеся нелинейными, примечательными, а порой и глубокими аспектами в абовянских исследованиях и сегодня сохраняют свою актуальность и нуждаются в постоянном освещении.

SUMMARY

Arshag Chobanian's articles, written on the 50th anniversary of Kh. Abovyan's disappearance and the 100th anniversary of his birth became the research basis of this article. The article discusses the most important thoughts of Chobanian's concept of literary scholar-researcher, in connection with the presentation of the biography of Abovyan, the founder of the new Armenian literature, with certain principles, and determining the main ways of analyzing his known and unknown works.

The article presents, examines, compares and analyzes Chobanian's views on the novel "The Wound of Armenia" particularly focusing on Aghasi's character, the dichotomy of Armenians who fight or submit, the origins of patriotic grief, the political trajectory concerning the Armenian people's salvation quest, the rapprochement with the Russian government and reliance on its help.

These articles by Chobanian, characterized by their non-linear, noteworthy, and sometimes profound aspects in studies on Abovyan, are still relevant today and need constant coverage by scholars..

